

Ἱερά Ἀποδημία. Τό προσκυνηματικό ταξίδι στούς Ἁγίους Τόπους στά μεταβυζαντινά χρόνια

Κρίτων Χρυσοχοϊδης
Διευθυντής Ἑρευνῶν IBE/EIE

Ἡ προσκυνηματική ἀποδημία (ἢ ἱεραποδημία, ὅπως ὀνομάζεται) στούς τόπους ὅπου “ἔσπισαν οἱ πόδες Κυρίου”, ἀποτελεῖ ἓνα ἀπό τά σημαντικότερα θρησκευτικά φαινόμενα τοῦ πρώιμου ἀκόμην Βυζαντίου. Ὅπως εἶναι γνωστό ἤδη ἀπό τόν 4ον αἰώνα, καί κυρίως ἀκολουθώντας τά βήματα τῆς μητέρας τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου, τῆς ἁγίας Ἑλένης, πλήθη χριστιανῶν ἄρχισαν νά συρρέουν στά μέρη τοῦ ἐπίγειου βίου καί τοῦ πάθους τοῦ Χριστοῦ, σπίν Ἱερουσαλήμ μέ τά μεγάλα προσκυνήματα, ἀλλά καί σέ πολυάριθμους ἄλλους τόπους τῆς Παλαιστίνης πού σχετίζονται μέ τά γεγονότα τῶν Ἱερῶν Γραφῶν.

Ἡ ἐνδυνάμωση τῆς πίστες, ἡ ἀναζήτηση τῆς ἄφεσης τῶν ἁμαρτιῶν, ἡ ἴαση ἀπό σωματικές καί ψυχικές ἀσθένειες, ἡ θεϊκή προστασία “ἀπό παντός κακοῦ” εἶναι τά κύρια κίνητρα τοῦ προσκυνητῆ, πού ἔμειναν σπίν οὐσία τά ἴδια ἀπό τούς μεσαιωνικούς χρόνους ὡς τίς μέρες μας.

Ἡ ροή προσκυνητῶν ἀνακόπτεται ἀπότομα στίς πρώτες δεκαετίες τοῦ 7ου αἰώνα, περίοδο τῆς βίαιης κατάκτησης τῆς Παλαιστίνης καί τῆς καταστροφῆς τῆς Ἱερουσαλήμ ἀπό τούς Πέρσες, ἀλλά πύ μόνιμα, λίγο πρίν τά μέσα τοῦ ἴδιου αἰώνα, ὅταν οἱ περιοχές τῆς λεγόμενης Μέσης Ἀνατολῆς, καί ἀνάμεσα σέ αὐτές καί ἡ Παλαιστίνη, καταλαμ-

βάνονται ἀπό τούς Ἀραβες. Παρά τιν ἀνοχή τοῦ Ἰσλάμ πρὸς τίς θρησκείες τῆς Βίβλου, πού συνετέλεσε ἀποφασιστικά σπὴ διάσωση τῶν κύριων προσκυνημάτων τῆς χριστιανοσύνης, τό περιβάλλον εἶναι ἐχθρικό γιά τούς Χριστιανούς. Πολλοί ἱεροὶ τόποι μετατράπηκαν σέ κώρους λατρείας τῆς νέας θρησκείας, καί οἱ χριστιανοὶ κληρικοί – διακονητές

Ἐφιπποὶ μοναχοί. Λεπτομέρεια εἰκόνας: Ἡ Κοίμησις τοῦ Ἁγίου Σπυριδῶνος – Ἐμ. Τζανφουρνάρη, 1595. Ἑλληνικό Ἰνστιτοῦτο Βενετίας.

τῆς ἁγίας Γῆς κλήθηκαν νά συμβιώσουν μέ τά ἀναδυόμενα ἰσλαμικά ἱερά καθιδρύματα. Τό προσκύνημα γίνεται πλέον ὑπόθεση τῶν λίγων τολμηρῶν ἢ τῶν χριστιανῶν ἐμπόρων καί καραβοκυραίων πού συναλλάσσονται μέ τήν περιοχή.

Μέ τήν ἐδραίωση τῶν Σταυροφόρων σπίν αὐγῆ τοῦ 12ου αἰώνα, σπίν διαιρεμένη πλέον χριστιανοσύνη, ἡ διαχείριση τῶν Ἁγίων Τόπων περιέρχεται οὐσιαστικά στόν Λατίνο πατριάρχη Ἱεροσολύμων καί στόν κληρο τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας. Τό γεγονός ἐπηρεάζει θετικά τό προσκυνηματικό ρεῦμα τῶν δυτικῶν χριστιανῶν ὄχι ὅμως καί τῶν χριστιανῶν πού προέρχονται ἀπό τήν ὀρθόδοξη Ἄνατολή.

Ἀπό τόν 12ο αἰώνα ὁ Ἑλληνας πατριάρχης ἐδρεύει κατά τό πλεῖστον σπίν Κωνσταντινούπολη καί ὁ βαθμός ἀνοχῆς πρὸς τοὺς ὀρθοδόξους μοναχούς τῆς Παλαιστίνης καί πρὸς τοὺς βυζαντινοὺς προσκυνητές προσδιορίζεται κάθε φορά ἀπό τήν ποιότητα καί τίς σκοπιμότητες τῶν σχέσεων τοῦ λατινικοῦ βασιλείου τῆς Ἱερουσαλήμ μέ τοὺς αὐτοκράτορες τῆς Κωνσταντινουπόλεως, οἱ ὁποῖοι ποτέ δέν ἔπαψαν νά διεκδικοῦν τά δικαιώματα τῶν ὁμόδοξων πρὸς αὐτοὺς πατριαρχῶν Ἱεροσολύμων. Ἐν ἄλλοις λόγοις τό ἐκάστοτε ἐπικρατοῦν status τῶν ὀρθοδόξων σπίν λατινοκρατούμενη Παλαιστίνη, γιά δύο περίπου αἰῶνες, ἐνθαρρύνει ἢ ἀποθαρρύνει τήν ἱερά ἀποδημία τῶν Ἀνατολικῶν χριστιανῶν.

Ἀπό τά τέλη τοῦ 13ου αἰώνα ἡ περιοχή τῆς Παλαιστίνης περνάει σπίν κατοχή τῶν Μамελοῦκων, Κιρκασίων σπίν καταγωγή (δηλαδή ἀπό τήν περιοχή τοῦ Καυκάσου), πρῶν μισθοφόρων τοῦ σουλτάνου τῆς Αἰγύπτου.

Ἐπὶ τοὺς Μамελοῦκους τῆς Αἰγύπτου ἡ θέση τῶν ὀρθοδόξων σχετικά βελτιώνεται. Σέ αὐτό συμβάλλουν: α) ἡ ἀντιπαλότητα καί ἡ καχυποψία πρὸς τοὺς Δυτικούς ἐφόσον ἡ ἀπειλή μιᾶς νέας σταυροφορίας στίς νεοπαγεῖς κτίσεις τους δέν ἔπαψε νά

ὑφίσταται· καί β) οἱ σέ γενικές γραμμές φιλικές σχέσεις πού διατηροῦν μέ τήν Κωνσταντινούπολη, ἐφόσον ἡ θαλάσσια ὁδός ἐπικοινωνίας μέ τήν ζωτική γιά αὐτοὺς περιοχή τοῦ Καυκάσου, ἀπό ὅπου κατάγονται, περνοῦσε ἀπό τά στενά τοῦ Βοσπόρου.

Οἱ Λατίνοι μοναχοί, καί συγκεκριμένα τό τάγμα τῶν Φραγκισκανῶν, στό ὁποῖο ἀνατέθηκαν οἱ ἐκκλησιαστικές δραστηριότητες τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας σπίν Παλαιστίνη ὑπὸ τήν ὄνομασία custodia Terrae Sanctae, παρά τί δυσμενὴ θέση σπίν ὁποῖα περιῆλθε καί τοὺς διωγμούς πού ὑπέστη ἰδίως σέ περιόδους πολεμικῶν συγκρούσεων δέν φαίνεται νά ἐγκατέλειψε τήν Ἁγία Γῆ.

Πάντως, παρά τί μνημονευθεῖσα βελτίωση τοῦ γενικότερου κλίματος, οὔτε καί οἱ ὀρθόδοξοι φαίνεται νά εὐτύχησαν ἰδιαίτερα ὑπὸ τήν κυριαρχία τῶν Μамελοῦκων. Διατάγματα Μамελοῦκων σουλτάνων πού σώζονται στό ἀρχεῖο τοῦ πατριαρχείου Ἱεροσολύμων μαρτυροῦν ἀθρόες ἀθαιρεσίες τῶν τοπικῶν διοικητῶν.

Τά πράγματα ἐπιδεινώθηκαν μέ τήν πώση τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ὅπως χαρακτηριστικά ἀναφέρει ὁ πολὺ καλά ἐνημερωμένος πατριάρχης Ἱεροσολύμων Δοσίθεος Νοταρᾶς στό μνημειῶδες ἱστορικό του ἔργο “Ἱστορία τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις πατριαρχευσάντων” (πού γράφηκε στά τέλη τοῦ 17ου αἰώνα), “ἀφ’ οὗ οἱ Ὀθωμανοὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐξουσίασαν, κατεφρονήθησαν οἱ Ρωμαῖοι ἐν Ἱερουσαλήμ”. Καί συνεχίζει “Διὰ τὸ εἶναι τήν Παλαιστίνην ὑπὸ τὸν σουλτάνον τῆς Αἰγύπτου καί τοὺς Ρωμαίους ὑπὸ τοὺς Ὀθωμανούς, οὐκ ἀπῆρχοντο εὐκόλως οἱ Χριστιανοὶ εἰς προσκύνησιν, ὅθεν καὶ οἱ πατριάρχαι ἦσαν πτωχότεροι... καὶ ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Τάφου καὶ τῆς Βηθλεὲμ οὐδεμίαν ἀνακαίνισιν εἶχον... μῆτε κἄν ἱερά σκεύη καὶ ἄμφια εἶχον... Οἱ πατριάρχαι ἔζων ἐργαζόμενοι ταῖς ἰδίαις χερσί... μὴ ἔχοντες οὔτε

ἔλεος οὔτε πρόσδοον καὶ διὰ τοῦτο ἠκολούθησε καὶ τῇ κοινότητι τῶν χριστιανῶν ἔνδοια, ἀφ' ἧς ὅσα τίκτονται οἶδασι πάντες”.

Εὐεργετική κατὰ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἀλλὰ καὶ καθόλη τὴν περίοδο τῆς μαμελουκικῆς κυριαρχίας, ὑπῆρξε ἡ παρουσία μοναχῶν, ἀλλὰ κυρίως ἱκανοῦ ἀριθμοῦ ἐπώνυμων προσκυνητῶν ἀπὸ τὸ βασίλειο τῆς Γεωργίας. Ἡ ἰδιαίτερη σχέση τῶν Γεωργιανῶν μετὰ τὴν Παλαιστίνην καὶ κυρίως μετὰ τὰ Ἱεροσόλυμα εἶναι παλαιὰ καὶ γνωστὴ: ἡ ἅγια γῆ συνδέεται μετὰ τὴν μυθολογικὴν ἀπαρχὴν τῆς γεωργιανῆς ἐθνότητος, ἡ ὁποία φέρεται νὰ κατάγεται ἀπὸ τὴν γενιά τοῦ Δαβὶδ καὶ νὰ συγγενεῖται μετὰ τὴν Θεοτόκο. Ὅπως πολὺ πρῶτα σημειώνει ὁ Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος στὸ *De administrando imperio*, “Διὰ δὲ τὸ κατάγεσθαι αὐτούς, ὡς αὐτοὶ λέγουσιν, ἐξ Ἱερουσαλήμ διὰ τὸ μεγάλῃ πίστιν ἔχουσιν ἐν αὐτοῖς καὶ ἐν τῷ τάφῳ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, καὶ κατὰ τινὰς καιροὺς ἀφθόνως ἀποστέλλουσι χρήματα τῷ πατριάρχῃ τῆς ἁγίας πόλεως καὶ τοῖς ἐκεῖσε χριστιανοῖς”. Ἡ ὀντολογικὴ σχέση Γεωργίας καὶ Ἱεροσολύμων ἀναθερμαίνεται ὅταν οἱ ἀλλόθρησκοι, ἀλλὰ ἐθνοτικὰ συγγενεῖς Μαμελοῦκοι, καταλαμβάνουν τὴν Παλαιστίνην. Ἔτσι, ὅπως πάλι ἐνδεικτικὰ ἀναφέρει στὸ μνημονευθέν ἔργο ὁ Δοσίθεος Ἱεροσολύμων, “[οἱ Ρωμαῖοι ἐν τῇ Ἱερουσαλήμ] μόνον εἶχον παρηγορίαν τοὺς Ἰβηρας [=Γεωργιανούς], ἐπειδὴ οἱ σουλτάνοι τῆς Αἰγύπτου ἦσαν Κερκέτοι [δηλ. Κιρκάσιοι], Ἀβασγοὶ καὶ Ἰβηρες καὶ ἠδυνήθησαν οἱ Ἰβηρες εἶναι ὑπερασπισταὶ τῶν προσκυνημάτων καὶ τῶν μοναστηρίων”.

Ὁ τερματισμὸς τῆς κατοχῆς τῆς Παλαιστίνης ἀπὸ τοὺς Μαμελοῦκους τῆς Αἰγύπτου καὶ ἡ κατάληψη τῆς Ἱερουσαλήμ ἀπὸ τοὺς Ὀθωμανούς, τὸ 1517, ἀποτελοῦν τὴν ἀφετηρίαν μιᾶς νέας ἱστορικῆς περιόδου γιὰ τὸ ὀρθόδοξο πατριαρχεῖο Ἱεροσολύμων ἀλλὰ καὶ τὴν ἀπαρχὴν τῆς ἀναζωογόνησης τοῦ προσκυνηματικοῦ ρεύματος τῶν χριστιανῶν τῆς Ἀνατολῆς.

Ἡ ἔνταξη τῆς ἀνατολικῆς λεκάνης τῆς Μεσογείου σπὴν ὀθωμανικὴ ἐπικράτεια συνετέλεσε σπὴν ἀποκατάσταση τῆς ἐλεύθερης ἐπικοινωνίας μετὰ τὴν ὑπόλοιπὴ αὐτοκρατορία, γεγονός πού διευκόλυσε τὴν διακίνηση καὶ τὴν ἐπαφὴν τῶν μοναχῶν τοῦ Ἁγίου Τάφου μετὰ τὸν ὀρθόδοξο κόσμον καὶ κατέστη εὐκόλῃ ἀπὸ πλευρᾶς ἐξωτερικῶν συνθηκῶν τὴν ἀποδημίαν προσκυνητῶν στοὺς ἱερούς τόπους τῆς Παλαιστίνης. Ἡ ἐπικοινωνία διευκολύνθηκε ἀκόμη περισσότερο μετὰ τὴν κατάληψη καὶ τῆς Κύπρου ἀπὸ τοὺς Ὀθωμανούς τὸ 1570, μὴ καὶ τὸ νησί ἀποτελοῦσε, ὅπως θὰ δοῦμε, σημαντικὸτατο σταθμὸν στοῦ ταξίδι γιὰ τὴν Παλαιστίνην.

Ἀφετέρου τὸ θεσμικὸ πλαίσιο ἐλέγχου τῶν ἱερῶν τόπων, παράγων ἐξαιρετικὰ σημαντικὸς γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ προσκυνηματικοῦ κινήματος, κατέστη ἰδιαίτερα εὐνοϊκὸ γιὰ τοὺς ὀρθοδόξους. Ὁ ὀθωμανὸς σουλτάνος Σελὶμ Α', ἀποδεχόμενος τὸ αἶτημα τοῦ ὀρθόδοξου πατριάρχῃ Δωροθέου, ἀλλὰ προφανῶς ἀκολουθῶντας καὶ τὴν τακτικὴν τοῦ Μωάμεθ Β' τοῦ Πορθητῆ, ἀναγνώρισε τὴν κυριότητα τῶν ὀρθοδόξων στὰ κυριώτερα προσκυνηματα τῶν Ἁγίων Τόπων καὶ παραχώρησε προνόμια καὶ φοροαπαλλαγές.

Ποιὸς κατεῖχε τὰ νευραλγικῆς σημασίας ἀλλὰ καὶ τὰ δευτερεύοντα προσκυνηματα τῆς Παλαιστίνης τὴ στιγμὴ τῆς ὀθωμανικῆς κατάκτησης δὲν ἔχει ἀκόμη διευκρινισθεῖ. Γιὰ τὴν δυτικὴ βιβλιογραφία οἱ Ἁγιοὶ Τόποι ἀνῆκαν κατὰ τὴν μεγάλην τους πλειοψηφίαν στὰ χέρια τῆς *Custodiae Terrae Sanctae*. Ἀντίθετα, οἱ Ἕλληνες καὶ κατ' ἐπέκταση οἱ ὀρθόδοξοι ἱστορικοὶ θέλουν τὰ προσκυνηματα, κατὰ τὴν περίοδο τῶν Μαμελοῦκων, νὰ ἀνήκουν στοὺς ὀρθοδόξους.

Ἐδῶ πρέπει νὰ ὑπογραμμισθεῖ μίαν προφανῆ ἀδυναμίαν τῆς διεθνοῦς βιβλιογραφίας ἀναφορικὰ μετὰ τὸ θέμα τῆς κατὰ καιροὺς ὑπαγωγῆς τῶν προσκυνημάτων. Τὰ ἐπιστημονικὰ δημοσιεύματα τοῦ 19ου ἀλλὰ καὶ τοῦ 20ου αἰῶνα τόσο δυτικῶν ὥσο

καί ὀρθόδοξων ἐπιστημόνων δέν εἶναι ἀππλλαγμένα μεροληπιῶν, ἰδεολογικῶν φορτίσεων καί σκοπιμοτήτων. Στηρίζονται συχνά σέ μονομερεῖς πηγές, πολλές φορές συνειδητά ἐπιλεγμένες, πού νά “δικαιώνουν” τήν μία πλευρά, χωρίς νά συνεξετάζονται κριτικά μέ ἀρχειακές πηγές τῆς ἄλλης, γεγονός πού ὀδηγεῖ ἀκόμη καί καλοπροαίρετα σέ στρεβλά καί ἀντιφατικά συμπεράσματα.

Πάντως ἡ ἀπόφαση τοῦ σουλτάνου Σελίμ Α΄ πού ἱκανοποιοῦσε ἀπόλυτα τούς ὀρθοδόξους δέν ἔγινε ἀποδεκτή ἀπό τούς Λατίνους. Ἐάν καί τό 1527, ὁ Σουλεϊμάν Κανουνί ἐπικύρωσε μέ φερμάνι τό διάταγμα τοῦ πατέρα του, λίγο ἀργότερα, τό 1535, καί παρά τίς ἀντιδράσεις τῶν Ὀρθοδόξων, οἱ Φραγκισκανοί τῆς Παλαιστίνης, ἀξιοποιῶντας τούς ὄρους τῶν γαλλοτουρκικῶν κυρίως διομολογήσεων ἀπέκτησαν βαθμιαῖα τήν κυριότητα σέ ὀρισμένα προσκυνητά.

Ἀπό τά μέσα τοῦ 16ου αἰῶνα ὁ ἀνταγωνισμός Καθολικῶν καί Ὀρθοδόξων γιά τήν κατοχή τῶν προσκυνημάτων βραβεύεται ἀξιοπρόσημος καί παρακολουθεῖ τήν αὔξηση στήν ἔνταση τῶν σχέσεων Ἀνατολικῆς καί Δυτικῆς ἐκκλησίας. Μία ἔνταση πού πυροδοτήθηκε μέ τή σύνοδο τοῦ Τρέντο, τήν ἀνάρρηση στό θρόνο τῆς Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Κυρίλλου Λουκάρεως (1620) καί τήν ἐκλεκτική προσέγγιση τοῦ τελευταίου πρός τά προτεσταντικά κράτη, καί τήν ἴδρυση τῆς Sacra Congregatio de Propaganda Fide (1622).

Στόν χορό τοῦ ὀξύτατου ἀνταγωνισμοῦ, ὁ ὁποῖος συστηματικά ὑποδαυλίζεται ἀπό τούς διπλωματικούς ἀντιπροσώπους τῶν καθολικῶν χωρῶν στήν Ἑψηλή Πύλη, εἰσέρχονται ἤδη ἀπό τόν 16ο αἰῶνα καί οἱ Ἀρμένιοι. Πολεμικά γεγονότα, διπλωματικές σκοπιμότητες καί πολιτικές συγκυρίες εὐνοοῦν κάθε φορά κάποιον ἀπό τούς ἀντιμαχομένους. Γιά δύο περίπου ἑκατονταετίες, ὡς τά μέσα τοῦ 18ου αἰῶνα, τά προσκυνητά,

κύρια καί δευτερεύοντα, ἀλλάζουν ἐπανελημμένα κατόχους. Ἡ παράθεση τῶν ἐναλλαγῶν θά συγκροτοῦσε μονότονο μακροσκελές κατάλογο.

Ἡ σκόπιμη διατήρηση τῆς ρευστότητας στό ἰδιοκτησιακό καθεστῶς τῶν προσκυνημάτων ἔδινε ἀναμφισβήτητα στήν ὀθωμανική πύλη τήν διακριτική εὐχέρεια γιά διπλωματικούς ἐλιγμούς. Συγχρόνως ἀπέβαινε καί οἰκονομικά χρήσιμη, γεγονός πού ἔχει ἰδιαίτερη βαρύτητα, γιατί παρείχε τή δυνατότητα γιά τήν προσπόριση μεγάλων χρηματικῶν ποσῶν.

Ἐτσι οἱ ἱεροί τόποι γίνονται ἀντικείμενο συστηματικοῦ πλειστηριασμοῦ, μέ ἐναλλασσόμενους πλειοδότες κάθε φορά τούς Ὀρθοδόξους, τούς Καθολικούς ἢ τούς Ἀρμένιους, ἐφόσον ἡ ἔκδοση διαταγμάτων ἀπό τήν ὀθωμανική διοίκηση γιά τήν ἀναγνώριση τῆς κατοχῆς τους ἐξαρτᾶται κατά κύριο λόγο ἀπό τό ὕψος τῶν καταβαλλομένων ποσῶν στό σουλτανικό ταμεῖο. Σύμφωνα μάλιστα μέ μαρτυρία τοῦ Δοσιθέου Ἱεροσολύμων, τά ποσά πού ἀπαιτοῦντο γιά τήν ἔκδοση ἑνός διατάγματος ἦταν διπλάσια ἀπό ἐκεῖνα πού κατεβάλλοντο στό ταμεῖο τοῦ σουλτάνου, ἐξαιτίας τῆς παρεμβάσεως μεσαζόντων ἀξιωματικῶν τῆς ὀθωμανικῆς διοικήσεως.

Ἐνδεικτικά εἶναι κάποια παραδείγματα ἀπό τόν 17ο αἰῶνα. Ὁ σουλτανικός ὀρισμός τοῦ 1630, μέ τόν ὁποῖο ὁ Ἅγιος Τάφος καί ὁ ναός τῆς Ἀποκαθήλωνσης στή Ἱεροσόλυμα καί ὁ ναός τῆς Γεννήσεως στή Βηθλεὲμ ἀποδόθηκαν στούς Φραγκισκανούς, κόστισε στόν πρέσβη τῆς Γαλλίας 12.000 χρυσά φλωρία πού καταβλήθηκαν στό ταμεῖο τοῦ σουλτάνου καί 25.000 γρόσια τά ὁποῖα δόθηκαν στόν μεγάλο βεζύρη.

Τό φερμάνι, μέ τό ὁποῖο ὁ ὀρθόδοξος πατριάρχης Ἱεροσολύμων Θεοφάνης ἀνακτοῦσε τήν κυριότητα τῶν προσκυνημάτων τρία χρόνια ἀργότερα, τό 1634, ἐκδόθηκε ἔναντι ὑπέρογκου ποσοῦ, τοῦ ὁποῖου ὅμως τό ὕψος δέν καθορίζεται. Συγ-

χρόνως όμως αναλήφθηκε η υποχρέωση να καταβάλονται ετησίως 420 βενετικά φλωρία στο τέμενος του Ἀχμέτ. Τό τέλος αυτό συνεχιζόταν να καταβάλλεται εξήντα χρόνια αργότερα, όπως μαρτυρεί ο Δοσίθεος Νοταρᾶς. Τόν ἴδιο χρόνο, η διεξοδική μέ τους Ἀρμενίους για τήν ἀποκλειστικότητα τῆς τελετῆς για τήν ἀφή τοῦ Ἁγίου Φωτός στόν ναό τῆς Ἀναστάσεως, κόστισε στους Ὀρθόδοξους 50.000 φλωρία.

Δύο χρόνια αργότερα, τό 1636, νέο διάταγμα πού προκλήθηκε μέ τήν ἐπέμβαση τῆς Γαλλίας, ἐπανέφερε τά προσκυνήματα στήν κατοχή τῶν Λατίνων καί κόστισε 25.000 φλωρία. Τό 1637, 30.000 ρεάλια στάθηκαν ἀρκετά για νά ἐπιστρέψουν τά προσκυνήματα στή δικαιοδοσία τῶν Ὀρθόδοξων.

Στή δεκαετία τοῦ 1650 ὁ πατριάρχης Παῖσιος, μολονότι δαπάνησε 100.000 γρόσια δέν κατάφερε νά ἀποτρέψει τήν ὑπαγωγή τῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Ἰακώβου στή δικαιοδοσία τῶν Ἀρμενίων.

Ὅπως γίνεται κατανοητό ἡ ἀντιμετώπιση τοῦ προβλήματος τῆς κατοχῆς τῶν προσκυνημάτων ἀπαιτοῦσε τεράστια χρηματικά κονδύλια, γεγονός πού ὀδήγησε τό ὀρθόδοξο πατριαρχεῖο σέ διαρκή οικονομική αἰμορραγία. Καί ἡ διελκυστίνδα αὐτή, μέ λιγοστές περιόδους ὑφέσεως, θά συνεχισθεῖ ὡς τά μέσα τοῦ 18ου αἰώνα.

Ἡ διατήρηση τῆς κατοχῆς τῶν προσκυνημάτων, πού εἶχε ἄμεσο ἀντίκτυπο στό προσκυνηματικό κίνημα, δέν ἦταν τό μόνο πρόβλημα πού ἔπρεπε νά ἀντιμετωπισθεῖ. Σεβαστό ἦταν τό κόστος τῶν δαπανῶν για τή συντήρηση τῶν πολυπληθῶν ναῶν καί μονῶν τῆς περιοχῆς. Οἱ ἐπισκευαστικές ἐργασίες ἀποτελοῦσαν θέμα ἄμεσης προτεραιότητας, ἐφόσον ἦταν συνυφασμένες μέ τό καθεστῶς ἰδιοκτησίας τῶν κτιριακῶν συγκροτημάτων. Ὅποιος ἐπισκεύαζε ἀκόμη καί τό παραμικρό τμήμα κτιρίου ἤγειρε αὐτομάτως καί δικαιώματα κατοχῆς. Χαρα-

κτηριστικό παράδειγμα παραδίδει πάλι ὁ Δοσίθεος στήν *Ἱστορία* του: Μετά τόν θάνατο τοῦ πατριάρχου Παῖσιου, καί ἐνόσο ὁ θρόνος ἐκέρρευε, στίς ἀρχές τοῦ 1661, ὁ ἐπίτροπος τοῦ Πατριαρχείου Λαυρέντιος, εἴτε ἐπειδή ἐξαπατήθηκε, εἴτε ἐπειδή χρηματίσθηκε, ἐπέτρεψε στους “Φράρους” νά σκεπάσουν μέ καστρομύλι τό σαθρωμένο δῶμα τοῦ Ἁγίου Λίθου μέσα στόν ναό τῆς Ἀναστάσεως. “Ἄλλ’ αὐτοί”, ὅπως ἀναφέρει, “οὐκ ἠσύκασαν μέχρι τούτου. Ἰδιοποιισάμενοι γάρ αὐτόν, τοῦ λοιποῦ ἐν ταῖς ἐορταῖς ἐτίθουν ἐκεῖ μανουάλια μετὰ κηρίων”.

Δέν εἶναι τυχαῖο ὅτι μετὰ τή μεγάλη πυρκαγιά τοῦ 1808 πού κατέστρεψε τόν ναό τῆς Ἀναστάσεως, ὁ Ἑλληνας πατριάρχης Πολύκαρπος καί οἱ Ἁγιοταφίτες μέ ἰδιαίτερη ἐπιμονή ἐπεδίωξαν καί ἐπέτυχαν τήν ἔκδοση φερμανίου, βάσει τοῦ ὁποῦο μόνον αὐτοί ἀνέλαβαν τίς δαπάνες για τήν ἀνοικοδόμηση τοῦ κατεστραμμένου ναοῦ.

Τέλος, δέν ἦταν εὐκαταφρόνητα τά ποσά πού ἀπαιτοῦνταν για τίς λειτουργικές δαπάνες τῆς Ἁγιοταφικῆς Ἀδελφότητας καί τή διατήρηση τῆς ὁμαλῆς ροῆς τοῦ προσκυνηματικοῦ ρεύματος πρὸς τήν Παλαιστίνη. Ἡ ἀπρόσκοπη διεξαγωγή τοῦ προσκυνήματος, πού ἀπαιτοῦσε τήν ἔκδοση σουλτανικῶν φερμανίων καί ἄλλων ἐγγράφων τῆς ὀθωμανικῆς διοίκησης, φαίνεται νά ὑπῆρξε ἰδιαίτερα δαπανηρή. Μεγάλος ἀριθμός ἀπό τά σωζόμενα ὡς σήμερα τουρκικά ἐγγράφα, πού χρονολογούνται ἀπό τόν 16ο αἰώνα, ἀναφέρονται στήν προστασία τῶν προσκυνητῶν ἀπό αὐθαίρετα τέλη κατά τήν ἄφιξη καί ἀναχώρηση ἀπό τήν Παλαιστίνη, ἀπό φορολόγηση τῶν προσκομιζόμενων δωρεῶν καί τῶν προσωπικῶν ἀντικειμένων, ἀπό παράνομα διόδια ἢ τέλη πού εἰσπράττονταν κατά τίς μετακινήσεις τους στίς βιβλικές πόλεις καί τήν εἰσοδό τους στά προσκυνήματα, κ. ἄ.

Ἡ διατήρηση λοιπόν τῶν προσκυνημάτων, πού εἶχε ἀναχθεῖ σέ μείζον θρησκευτικό θέμα καί ὄχι

μόνον, ἔξαρτιόταν ἄμεσα ἀπὸ τὴν ἀντλήση οἰκονομικῶν πόρων πού αὐξάνονταν γεωμετρικά σέ περιόδους ὄξυνσης τῶν ἀνταγωνισμῶν, ὅπως ἀδρομερῶς περιγράφηκαν παραπάνω.

Καί οἱ πόροι αὐτοὶ θά ἀναζητηθοῦν ἀπὸ τὴν Σιωνίτιδα ἐκκλησία σπὴν ἐλεημοσύνη τοῦ ὀρθόδοξου κόσμου, σπὴν ἴδρυση καὶ ἀξιοποίηση μετοχιῶν καὶ σπὴν ἐνίσχυση τοῦ προσκυνηματικοῦ κινήματος.

Εἶναι γνωστό ὅτι ἡ ἐλεημοσύνη στὸν κῶρο τῆς τουρκοκρατούμενης ἢ λατινοκρατούμενης ὀρθόδοξης Ἀνατολῆς λαμβάνει, ἰδίως ἀπὸ τὸν 16ο αἰῶνα, τὴ μορφή τοῦ θεσμοῦ τῆς *ζητείας*.

Ὡς *ζητεία* πρέπει νά νοηθεῖ ἡ προαιρετικὴ εἰσφορά εἰς χρῆμα ἢ εἰς εἶδος πού καταβάλλεται ἐκ μέρους τῶν πιστῶν γιὰ τὴν ἐνίσχυση κάποιου ἐκκλησιαστικοῦ ἰδρύματος. Οἱ διενεργοῦντες τὴ ζητεία μοναχοὶ *ταξιδεύουν* γιὰ αὐτὸ καὶ τὸ διακόνημα τῆς περιοδείας τους ὀνομάζεται *ταξίδιον* καὶ οἱ ἴδιοι *ταξιδιωτὲς*. Μὲ τὸν ἴδιο ὄρο, ἀπὸ τὸν 17ο αἰῶνα, ὡς *ταξίδιον* προσδιορίζεται καὶ ἡ γεωγραφικὴ περιοχὴ μέσα σπὴν ὁποία διενεργεῖται ἡ ζητεία. Αὐτὴ συμπίπτει σχεδόν πάντα μὲ τὰ ὅρια τῆς ἐκκλησιαστικῆς δικαιοδοσίας μιᾶς ἢ περισσότερων ὁμορῶν μητροπόλεων. Ὅμοιειδεῖς διευθετήσεις γιὰ τὶς μετακινήσεις τῶν μοναχῶν τους, μὲ μικρὲς διαφοροποιήσεις, φαίνεται νά ἔχουν κάνει ὅλα τὰ μεγάλα προσκυνηματικὰ κέντρα τῆς Ἀνατολῆς (Ἁγιὸν Ὄρος, μονὴ τοῦ Σινᾶ).

Οἱ ταξιδιωτὲς μοναχοὶ ἔρχονται σέ ἄμεση ἐπαφὴ μὲ τοὺς πιστοὺς, κηρύττουν στοὺς ναοὺς, τελοῦν ἱεροπραξίαι, πληροφοροῦν γιὰ τὴ δεινὴ κατάσταση σπὴν ὁποία ἔχει περιέλθει ἡ μονὴ τους, συλλέγουν καὶ καταγράφουν στὰ κατάστιχα τῆς ζητείας τὰ ὀνόματα καὶ τὶς προσφορὲς εἰς χρῆμα ἢ εἰς εἶδος. Τὰ ὀνόματα τῶν δωρητῶν ἀντιγράφονται πρὸς μνημόνευση στὰ ἀντίστοιχα βιβλία παρηρησιῶν ἢ προθέσεων τῆς κυρίαρχης μονῆς. Τὸ περι-

χόμενο τῶν καταστικῶν τῆς ζητείας καὶ τῶν βιβλίων Προθέσεως δίνει μίαν ἀσφαλῆ καὶ ἀνάγλυφον εἰκόνα τῆς γεωγραφικῆς ἐμβέλειαις τῆς ζητείας, ἀλλὰ καὶ τῆς αἴγλης μιᾶς μονῆς.

Ὁ μηχανισμὸς καὶ οἱ πρακτικὲς τῆς ζητείας ἀναπτύχθηκαν σχεδόν ὁμοιόμορφα ἀπὸ ὅλα τὰ ἐκκλησιαστικὰ ἰδρύματα τῆς ὀρθόδοξης Ἀνατολῆς, ὡστόσο σπὴν περίπτωση τοῦ πατριαρχείου Ἱεροσολύμων βρῆκε τὴν τέλεια ἐφαρμογὴ της καὶ ἐξελίχθηκε σέ ἓναν μαζικὸ θεσμὸ μὲ εὐρύτατη λαϊκὴ βάση. Σύμφωνα μὲ τὶς ὡς τώρα γνωστὲς μαρτυρίες, τὸν θεσμὸ τῆς ἱεροσολυμίτικης ζητείας γιὰ τὴν οἰκονομικὴ ἐνίσχυση τοῦ πατριαρχείου χρησιμοποίησε σέ εὐρεία ἔκταση ὁ πατριάρχης Γερμανὸς (1537-1579). Αὐτὸς *πρῶτος ἤρξατο περιδεύειν τόπους καὶ ἐπαρχίας ἐλέους χάριν παρὰ τῶν χριστιανῶν*. Ὡστόσο ὡς τὰ μέσα τοῦ 17ου αἰ. ἡ ζητεία διενεργεῖται μᾶλλον περιστασιακὰ, χωρὶς ὀργανωμένο πλαίσιο καὶ συγκεκριμένους ὁδηγίες. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ὅμως ὁ θεσμὸς σταδιακὰ μορφοποιεῖται, διενεργεῖται μὲ βάση καθορισμένους κανόνες, σέ *ταξίδια* σαφῶς προσδιορισμένα γεωγραφικὰ καὶ γιὰ συγκεκριμένο χρονικὸ διάστημα. Ἡ πλήρης ἀνάπτυξη καὶ ἡ μορφοποίησις τοῦ θεσμοῦ ὀφείλει πολλὰ στὸν πατριάρχην Δοσιθέο Νοταρᾶ (1669-1707), ἱεράρχην μὲ ἐξαιρετικὲς διοικητικὲς καὶ ὀργανωτικὲς ἰκανότητες.

Ἡ ἐπιτυχία του δὲν συνίσταται μόνο στό ὅτι συνέβαλε σπὴν οἰκονομικὴ ἐπιβίωση τῶν προσκυνημάτων καὶ σπὴ διατήρηση τῆς διαχείρισίς τους σέ μεγάλο ποσοστὸ ἀπὸ τοὺς ὀρθοδόξους. Πέραν τῶν οἰκονομικῶν παραμέτρων δημιούργησε ἓνα πλέγμα συλλογικῶν καὶ προσωπικῶν σχέσεων καὶ δεσμῶν, μὲ ἀμφίδρομες ἐπιρροὲς καὶ ἐπιδράσεις.

Ὁ δεῦτερος παράγοντας οἰκονομικῆς ἐπιβίωσης τῶν προσκυνημάτων ἦταν τὰ μετόχια. Καθοριστικὸ ρόλο σπὴ δημιουργία τους ἀπὸ τὸν 16ον αἰῶνα διαδραματίζει ὁ θεσμὸς τῆς *ζητείας*. Ὅπως

προαναφέρθηκε οί προσφορές τῶν πιστῶν δέν ἦταν μόνο χρηματικές. Πολλές φορές ἀφιερώνονται σπίτια, ἐργαστήρια, ἀγροτικές ἐκτάσεις, ἀμπελῶνες, χωράφια καί ὀπωροφόρα δένδρα. Ἡ συχνή παρουσία τῶν *ταξιδιωτῶν* μοναχῶν καί ἡ εἰδική σχέση πού ἀναπτύσσεται μέ ὀρισμένους οἰκισμούς συχνά καταλήγει σπὴν ἀφιέρωση ἐνός ναοῦ ἢ ἐνός παρηκμασμένου μονυδρίου στὰ ὅρια τοῦ οἰκισμού, μαζί μέ τίς ἰδιοκτησίες τους. Ἡ δωρεά αὐτῆ συγκροτεῖ καί τόν ἀρχικό πυρήνα ἐνός νέου μετοχιοῦ. Περαιτέρω δωρεές, ἀγορές καί ἀνταλλαγές δημιουργοῦν ἕναν ἐνιαῖο χῶρο ἀξιοποιήσιμο οἰκονομικά. Ἡ σταδιακή αὐτῆ μετάβαση ἀπό τή ζητεία σέ μία μονιμότερη ἀστική ἢ ἡμιαγροτική οἰκονομική ἐγκατάσταση, ἀποτελεῖ φαινόμενο πολύ συχνό κυρίως στόν 17ο καί 18ο αἰῶνα καί ἀπέδωσε στά προσκυνήματα τῆς Παλαιστίνης ἐντυπωσιακά μεγάλον ἀριθμό μετοχιῶν. Στά τέλη τοῦ 18ου αἰῶνα εἶναι διεσπαρμένα σέ μία εὐρύτατη γεωγραφική περιοχή ἀπό τόν Πόντο ὡς τά Ἴονια νησιά καί ἀπό τή Μολδοβλαχία ὡς τήν Κρήτη καί τήν Κύπρο.

Ζητεία καί μετόχια φαίνεται νά βρίσκονται σέ ἄμεση συνάφεια μέ τήν ἱεραποδημία, καί συνέβαλαν καθοριστικά σπὴν διόγκωση τοῦ προσκυνήματος στούς Ἁγίους Τόπους. Οἱ Ἁγιοταφίτες *ταξιδιωτές* καί διακονητές τῶν μετοχιῶν, περιερχόμενοι κατά τακτά χρονικά διαστήματα σέ πόλεις καί χωριά, συνεγείρουν τούς πιστούς περιγράφοντας παραστατικά τούς τόπους τοῦ ἐπίγειου βίου τοῦ Χριστοῦ ἀλλά καί τῆς Θεοτόκου καί τῶν ἱερῶν προσώπων τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ἐκκαίουν τήν εὐλάβεια ἀφηγούμενοι θαυμαστές ἐμπειρίες καί πείθοντας γιά τήν ὑψιστή ψυχική ὠφέλεια καί εὐλογία πού ἐπιδαφιλεύονται στόν προσκυνητή καί τήν οἰκογένειά του. Τά μετόχια εἶναι σταθμοί μόνιμης πληροφόρησης γιά τή διεξαγωγή τοῦ μακροῦ καί ἐπίπονου προσκυνηματικοῦ ταξιδιοῦ ἢ λειτουργοῦν ὡς διαμετακομιστικά κέντρα προσκυνητῶν.

Τέτοια εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ μετοχιοῦ τῆς Σμύρνης, τό ὁποῖο λειτουργεῖ ὡς σταθμός συγκέντρωσης καί προώθησης μέ πλοῖα πρὸς τήν Παλαιστίνη τῶν κατζήδων τῆς Δυτικῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Μοναχοί τῆς ζητείας ἢ οἰκονόμοι μετοχιῶν ἀναλαμβάνουν συχνότατα τόν ρόλο ταξιδιωτικοῦ συνοδοῦ σέ μεγάλες ὁμάδες προσκυνητῶν (*1662 Σεπτεμβρίου 23 + Θεοῦ εὐδοκοῦντος ἦλθεν ὁ ἅγιος πρωτοσύγγελος παπὰ κύρ Δανιὴλ ἀπὸ τὸ ταξίδι Παραδουνάβου...* + *Οἱ κατζήδες ὁποῦ ἦλθαν μέ τὸν πρωτοσύγγελον, ἐλάβαμεν ἐλεημοσύνην γρόσια 123...* [1669 Μάρτιος] *Ἀπὸ κατζήδες ὁποῦ ἦλθαν μέ τὸν παπὰ Μακάριον ἐλάβαμε μέ τὴν ὀλότη 193 [γρόσια]).*

Οἱ πληροφορίες τῶν ἀρχαικῶν πηγῶν γιά τήν ἐξέλιξη τοῦ προσκυνηματικοῦ φαινομένου στόν 15ο καί 16ον αἰῶνα εἶναι πενιχρές καί ἀποσπασματικές καί ἀσφαλῶς ἀντικατοπτρίζουν τίς περιορισμένες δυνατότητες τῆς ὀρθόδοξης κοινωνίας τῆς τουρκοκρατούμενης Ἀνατολῆς νά ἐντάξει στά πνευματικά ἐνδιαφέροντά της τήν ἱερά ἀποδημία. Οἱ μαρτυρίες πληθαίνουν ἰδιαίτερα μετά τά μέσα τοῦ 17ου αἰῶνα: οἰκονομικά κατὰστάσια τοῦ πατριαρχείου Ἱεροσολύμων, κώδικες καταγραφῆς προσκυνητῶν ἄν καί ὄχι σέ ἀδιάσπαστη χρονολογική συνέχεια, ἀλληλογραφία μέ μετόχια καί Ἁγιοταφίτες *ταξιδιωτές* ἐπιτρέπουν νά ἐξετάσουμε τήν ἐξέλιξη τῆς ἱεραποδημίας. Μολονότι ἡ ἔρευνα τοῦ φαινομένου βρίσκεται ἀκόμη σέ ἀρχικά στάδια μποροῦμε νά ἐπισημάνουμε ὀρισμένες πτυχές του.

Οἱ διακυμάνσεις καί αὐξομειώσεις στούς ρυθμούς τῆς ἱεραποδημίας στούς μεταβυζαντινούς χρόνους ἀσφαλῶς δέν μποροῦν ἀκόμη νά χαρτογραφηθοῦν. Ὡστόσο εἶναι δυνατόν νά ἐπισημανθοῦν ὀρισμένοι καθοριστικοί παράγοντες πού τίς ἐπηρεάζουν.

Θεαματική αὐξητική τάση πρὸς ἱερά ἀποδημία εἶναι ἰδιαίτερα ἐμφανῆς στόν 17ο αἰῶνα, χρονική

περίοδο πού συστηματοποιείται ή ζητεία καί πληθαίνουν τά μετόχια καί συμπύπτει μέ τά χρόνια τῶν ὀξύτατων ἀνταγωνισμῶν μέ τή Δυτική Ἐκκλησία γιά τήν κατοχή τῶν προσκυνημάτων. Εἶναι προφανές ὅτι ὁ κίνδυνος νά περιέλθουν οἱ ἅγιοι τόποι στά χέρια τῶν “αἰρετικῶν” ἐξάπτει τό ὀρθόδοξο φρόνημα, καί κινητοποιεῖ τούς πιστούς νά θέσουν στίς ἄμεσες προτεραιότητες τήν ἱερά ἀποδημία. Ἀντίθετα ἡ ροή προσκυνητῶν, σέ τοπικό τουλάχιστον ἐπίπεδο, φαίνεται νά ἐπηρεάζεται ἀρνητικά ἀπό δυσμενεῖς ἐξωτερικούς παράγοντες καί κυρίως ἐξ αἰτίας πολεμικῶν γεγονότων. Ἔτσι, λόγου χάριν, κατά τή διάρκεια τοῦ Κρητικοῦ πολέμου (1645-1669) ἀπό τά κατάστιχα τῶν προσκυνητῶν ἀπουσιάζουν παντελῶς ὀνόματα Κρητῶν προσκυνητῶν. Γιά τόν ἴδιο λόγο μειώνεται δραματικά ὁ ἀριθμός τῶν Πελοποννησίων κατῆδων πού ἀποδημοῦν στήν Ἁγία Γῆ στά χρόνια τοῦ Βενετοτουρκικοῦ πολέμου, πού ἄρχισε μέ τήν κατάληψη τῆς Πελοποννήσου ἀπό τούς Βενετούς τό 1685 καί ἔληξε μέ τήν ἀνακατάληψή της ἀπό τούς Τούρκους τό 1715.

Οἱ πηγές ἐπιτρέπουν ἀκόμη νά σκιαγραφήσουμε μέ ἱκανοποιητική σαφήνεια τήν ἐποχή, τή διάρκεια καί τό δρομολόγιο πού ἀκολουθεῖ γιά τό προσκύνημα ἕνας ὀρθόδοξος ὀθωμανός ὑπῆκοος, μιά καί αὐτός μόνον μαρτυρεῖται σχεδόν ἀποκλειστικά σέ αὐτές. Εἶναι ἰδιαίτερα χαρακτηριστική ἡ ἀπουσία Ρώσων προσκυνητῶν ἀπό τόν 15ο ὡς τόν 18ο αἰῶνα. Ἡ πολυπληθέστερη ὀρθόδοξη καί ὑπό ὀμόδοξους ἡγεμόνες χώρα εἶναι παρούσα στήν Παλαιστίνη μόνον μέ λιγοστούς ἐμπόρους καί ἀκόμη λιγότερα μέλη τῆς ρωσικῆς ἀριστοκρατίας. Δέν εἶναι τυχαῖο ὅτι ἡ διαπίστωση αὐτή βρίσκεται σέ πλήρη συμφωνία μέ τή σταθερή γιά αἰῶνες ρωσική πολιτική, πού δέν ἐπέτρεπε, σέ κανένα ἱερό καθίδρυμα τῆς Ἀνατολῆς πού ἔδρευε στήν ἀλλόθρησκη ὀθωμανική ἐπικράτεια μέ τήν ὁποία οἱ σχέσεις κατά καιρούς κάθε ἄλλο παρά χαρακτηρίζονται ὡς εἰρηνικές, νά ἀναπτύξουν αὐτόνομες

οἰκονομικές δραστηριότητες, ὅπως ἡ ζητεία ἢ ἡ ἀπόκτηση μετοχιῶν.

Ἡ χρονική διάρκεια τοῦ προσκυνημάτος ἀσφαλῶς σχετιζόταν ἄμεσα μέ τίς οἰκονομικές δυνατότητες τοῦ προσκυνητῆ. Τό συντομότερο προσκύνημα διαρκοῦσε τρεῖς ὡς τέσσερις περίπου μῆνες, ἀπό τόν Φεβρουάριο ὡς τόν Μάιο, ὥστε νά συμπεσε μέ τή μεγάλη ὀρθόδοξη ἑορτή τῆς ἀφῆς τοῦ Ἁγίου Φωτός καί τοῦ Πάσχα. Συνηθέστατα ἡ ἀποδημία διαρκοῦσε ἕνα περίπου ἐξάμηνο. Ἄρχιζε νωρίτερα, ἀπό τά τέλη Νοεμβρίου, ὥστε νά συμπεριλάβει καί τήν ἑορτή τῶν Χριστουγέννων. Δέν εἶναι λίγες ὅμως οἱ περιπτώσεις πού τό ταξίδι ἐκτεινόταν σέ ἀκόμη μεγαλύτερο διάστημα, φθάνοντας τό ἕνα ἔτος.

Προτιμητέα διαδρομή γιά τή συντριπτική πλειοψηφία τῶν προσκυνητῶν ἦταν ἡ θάλασσα. Παρά τούς κινδύνους πού ἐγκυμονοῦσε ἡ θάλασσα, τό ταξίδι μέ τά ἰστιοφόρα τῆς ἐποχῆς ἐθεωρεῖτο τό πλέον ἀσφαλές. Ἀπεφεύγετο ἡ ἐπικίνδυνη καί ἐπίπονη διέλευση ἀπό τούς χερσαίους δρόμους τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καί τίς ἀφιλόξενες περιοχές τῆς Συρίας. Ἡ ληστεία ἦταν ἄλλωστε ἐνδημικό φαινόμενο στίς περιοχές αὐτές.

Ἐκτενές αὐτόγραφο σημεῖωμα τοῦ ἱδρυτοῦ καί ἡγουμένου τῆς μονῆς Ἁγίων Πάντων στήν Ἀχαΐα Νεκταρίου, ὁ ὁποῖος μέ μικρή ὀμάδα προσκυνητῶν ἀναχώρησε γιά κατῆλίκι ἀπό τήν μονή του στά 1739-1740, περιγράφει λεπτομερειακά ἕνα τυπικό πολύμηνο προσκυνηματικό δρομολόγιο:

1730 Ἰουλίου 10. Ἐμισέψαμεν διά τήν Ἁγίαν Ἱερουσαλήμ... πηγαίνοντας εἰς Δροπολιτά... Ἐμισέψαμεν ἀπό τήν Δροπολιτά πρώτη Αὐγούστου καί ἐπήγαμεν εἰς τὸ Κύβερι καί ἐκάμαμεν ἡμέρας ἕξι. Καί ἐμισέψαμεν ἀπό τὸ Κύβερι ἕξι Αὐγούστου καί ἐπήγαμεν εἰς τὸ Ἀνάπλι... Καί ἀπὸ τὸ Ἀνάπλι ἐπήγαμεν εἰς Σπέτζες... Εἶτα εἰς τήν Ὑδραν... Καί ἀπὸ ἐκεῖ εἰς τήν Τζιά. Καί ἀπὸ ἐκεῖ εἰς τὰ Γιούρα...

Και ἤλθαμεν εἰς τὴν Ἄνδρον... Καὶ ἐδιάβημεν τὸ κανάλι τῆς Χίου καὶ ἐφθάσαμεν εἴκοσι Αὐγούστου μὲ τὸ νὰ μᾶς ἐκράτησαν οἱ καιροὶ ἔξω. Καὶ τῇ εἰκοστῇ τετάρτῃ Αὐγούστου ἐφθάσαμεν στὴν Χίο. Ἐμισεύσαμεν ἀπὸ τὴν Χίο εἰκοσιοκτῶ μὲ ταρτάνα φραντζέζικην ἐδώσαμεν ναύουλον ριάλια πέντε. Εἴκοσι ἑννέα Αὐγούστου ἐφθάσαμεν στὴν Ἐφεσον, εἰς τὸ μέρος τῆς Ἀνατολῆς. Τὴν πρώτην Σεπτεμβρίου εἴμειστεν στὴν Κῶ. Δύο τοῦ παρόντος εἴμειστεν στὴν Ρόδο, κάστρον μέγαλον καὶ φοβερόν. Τέσσαρες Σεπτεμβρίου ἐμισεύσαμεν ἀπὸ τὴν Ρόδο καὶ ἐπλεύσαμεν τὰ μεγάλα ἐκεῖνα καὶ φοβερὰ πελάγη. Ἐκάμαμεν στὸ Ἀρζηπέλαγο ἡμερόνυκτα 4, ὅπου δὲν εἶδαμεν στεριὰν καὶ ἀέρας πρῶτος, μίλια 500, καὶ τῇ ἐβδόμῃ τοῦ παρόντος ἐφθάσαμεν στὴν Κύπρο, Παρασκευὴ βράδυ. Καὶ τὸ Σάββατο, ὀκτῶ Σεπτεμβρίου, ἐπήγαμεν εἰς τὸν ναὸν τοῦ τετραμέρου Λαζάρου καὶ ἐλειτουργήθημεν... Εἶτα ἐμισεύσαμεν ἀπὸ τὴν Κύπρο ἡμέρα Κυριακὴ δέκα Σεπτεμβρίου διὰ τὴν Ἰόππην ἧγουν τὸν Γιάφα. Ἐσώσαμεν στὸν Γιάφα 13 τοῦ αὐτοῦ.

Ἡ ἀναχώρηση τῆς ομάδας ἀπὸ τὴν Ἁγία Γῆ ἔγινε πάλι ἀπὸ τὴν Γιάφα στίς 14 Ἀπριλίου τοῦ ἐπομένου ἔτους, 1740, λίγο μετὰ τὴν ἑορτὴ τοῦ Πάσχα, πάλι μὲ φραντζέζικο καράβι καὶ μὲ ναῦλο ὡς τὴν Χίο εἴκοσι δύο γρόσια. Τὸ δρομολόγιο τῆς ἐπιστροφῆς εἶναι περίπου τὸ ἴδιο: Μύρα τῆς Λυκίας, Ρόδος, Κῶς, Λέρος, Σάμος, Χίος. Ἡ συνέχεια ὁμοίως τοῦ ταξιδιοῦ ὡς τὴν Πελοπόννησο, μὲ ἑλληνικὸ καράβι αὐτὴ τὴν φορά (ὕδραϊκό), εἶναι πῶς πολύπλοκο καὶ φαίνεται νὰ ἐξυπηρετεῖ πρωταρχικὰ τίς ἐμπορικὰς ἀνάγκες τοῦ πλοίου καὶ κατὰ δεύτερο λόγο ἐκεῖνες τῶν προσκυνητῶν: Χίος, Ἰκαρία, Μύκονος, Ἄνδρος, Νάξος, Πάρος (προσκύνημα στὸν ναὸ τῆς Ἐκατονταπυλιανῆς), Τήνος, Σῦρος, Γιούρα, Τζιά, Ὑδρα, Σπέτσες. Ἡ ομάδα ἀφίχθηκε στὸ λιμάνι τῆς ἀναχώρησης, τὸ Ναύπλιο, στίς 28 Αὐγούστου.

Ἡ ἄκρως διαφωτιστικὴ μαρτυρία τοῦ Νεκταρίου, σὲ συνδυασμὸ μὲ πληροφορίες ἀπὸ ἄλλες ἀρχεϊακὲς πηγές, ἀπὸ τίς ὁποῖες δὲν διαφοροποιεῖται κατὰ πολὺ, ἐπιτρέπει τὴ σκιαγράφηση τῆς κύριας προσκυνηματικῆς διαδρομῆς, τῆς διάρκειας ἀλλὰ καὶ τῶν συνθηκῶν τοῦ ταξιδιοῦ.

Τὸ δρομολόγιο φαίνεται νὰ περιλαμβάνει σχεδὸν πάντοτε τὰ νησιά τοῦ Ἀνατολικοῦ Αἰγαίου καὶ τὰ παράλια τῆς Μ. Ἀσίας, ἐνῶ ἡ Χίος ἀλλὰ καὶ ἡ Σμύρνη, ὅπως γνωρίζουμε ἀπὸ πολυπληθεῖς πηγές, ἀποτελοῦν τὸ δίδυμο τῶν κατεξοχὴν πορθμείων τῶν προσκυνητῶν στὸν πλοῦ τους πρὸς τὴν Παλαιστίνην. Ἐπόμενοι σταθμοὶ εἶναι ἡ Ρόδος ἢ ἡ Ἀιτάλεια καὶ σχεδὸν πάντα ἡ Κύπρος, προσφιλὴς τόπος γιὰ ἓνα σύντομο προσκύνημα στὸν τάφο Ἁγίου Λαζάρου στὴ Λάρνακα καὶ στὰ κοντινὰ μοναστήρια. Τελικὸς προορισμὸς εἶναι τὸ λιμάνι τῆς Ἰόππης (Γιάφας), ὅπου οἱ προσκυνητὲς ἀναπαύονται γιὰ λίγες μέρες στὴ μονὴ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, πρὶν ἀρχίσουν τὴν ἀνηφορικὴ ὁδοιπορία πρὸς τὰ Ἱεροσόλυμα. Σπανιότερη, ἀλλὰ ὄχι ἀσυνήθης, διαφοροποίησις τοῦ δρομολογίου μετὰ τὴν Κύπρο εἶναι ἡ διέλευσις ἀπὸ τὸ λιμάνι τῆς Δαμιέτης (στὸ *Ταμιάθι* τῶν πηγῶν) στὴν Αἴγυπτο, πού δίνει ὁμοίως τὴ δυνατότητα στὸν τολμηρὸ προσκυνητὴ νὰ περιλάβει στοὺς προορισμοὺς του καὶ τὴ μονὴ τοῦ Σινᾶ.

Δέν εἶναι γνωστὴ ὡς τὴν ἄρτι καμμία μαρτυρία, στὴν χρονικὴ περίοδο πού ἐξετάζουμε, γιὰ προσκυνηματικὸ ταξίδι στὴν Παλαιστίνην μὲ ἐπὶ τούτοις ναυλωμένα καράβια. Ἡ ἔννοια τοῦ ἀμιγῶς ἐπιβατικοῦ πλοίου εἶναι ἀνυπαρκτὴ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ. Οἱ ἀριθμοί, ἄλλωστε, τῶν μετακινούμενων προσκυνητῶν σὲ κάθε πλοῖο εἶναι μικροὶ καὶ δέν συνηγοροῦν πρὸς αὐτό. Τὸ καράβι εἶναι κατὰ κανόνα ἐμπορικὸ καὶ συνδυάζει τὴ μεταφορὰ προσκυνητῶν μὲ δοσοληψίαις στὰ λιμάνια σταθμοῦς τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου. Καὶ οἱ προσκυνητὲς πρέπει νὰ

ἀκολουθήσουν τό πρόγραμμα πλεύσεως τοῦ καρabiου. Εἶναι ἐνδεικτικό, ὅτι ἀπό τήν ἐνδεκάμηνη ἀποδημία τῆς πελοποννησιακῆς ομάδας τοῦ Νεκταρίου, οἱ ἔξι μῆνες καταναλώθηκαν στά λιμάνια τῆς ἐμπορικῆς διαδρομῆς καί μόνον πέντε ἀφιερώθηκαν στά σεβάσματα τῆς Ἁγίας Γῆς.

Σύμφωνα μέ πληροφορίες τῶν “Προσκυνητῶν”, μετά τήν ἀφιξή τους στήν Ἱερουσαλήμ, οἱ προσκυνητές διενέμοντο πρός φιλοξενία στά ἐγκατεσπαρμένα στήν πόλη τῆς Ἱερουσαλήμ ὀρθόδοξα μοναστήρια. Στή μονή Ἀρχαγγέλων, μοναστήρι μέγα, διέμεναν οἱ ἄνδρες προσκυνητές πού ταξίδευαν μόνονι τους (*κονεύουν ὄλον ἄνδρες κατζῆδες πολλοί*), ἐνῶ οἱ κατζῆδες πού πραγματοποιοῦσαν οἰκογενειακό προσκύνημα (*κατζῆδες μέ γυναῖκες*) διέμεναν στίς μονές τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων καί τοῦ Ἁγίου Δημητρίου. Λόγω τῆς μακρᾶς παραμονῆς μετέφεραν μαζί τους πλῆθος προσωπικῶν ἀντικειμένων ἀλλά καί τρόφιμα καί ἐφόδια γιά τή συντήρησή τους, ὥστε ἡ ἐγκατάστασή τους νά θυμίζει προσφυγικό καταυλισμό.

Τό προσκύνημα ἄρχιζε μέ τήν ἐγγραφή στόν κατάλογο προσκυνητῶν τοῦ πατριαρχείου Ἱεροσολύμων, στό ὁποῖο κατέβαλαν μικρῆς ἀξίας συνδρομή (*φιλότιμον*), συνήθως ἕνα γρόσι στόν 17ο καί στίς ἀρχές τοῦ 18ου αἰώνα. Πρῶτος σταθμός τῆς ἱερᾶς περιήγησης ἦταν ὁ ναός τῆς Ἀναστάσεως, πού περικλείει τούς πραγματικούς καί συμβολικούς τόπους τοῦ θεοῦ πάθους καί ἀκολουθοῦσαν τά ἄλλα ἱερά σεβάσματα καί τά μοναστήρια τῆς Πόλης. Τό προσκύνημα συνεχιζόταν στά ἐκτός τῆς Ἁγίας Πόλεως μέρη τῆς Παλαιᾶς καί Καινῆς Διαθήκης: στή βασιλική τῆς Γεννήσεως στή Βηθλεέμ, στή μονή τοῦ Ἁγίου Σάββα καί πάντοτε στόν ποταμό Ἰορδάνη, ὅπου γινόταν καί ἡ τελετή τῆς συμβολικῆς βάπτισης.

Τά Προσκυνητάρια τῶν Ἁγίων Τόπων, εὐρέως διαδεδομένοι “τουριστικοί ὁδηγοί” τοῦ προσκυνηματος, ὀριοθετοῦν τούς τόπους περιήγησης τῶν

πιστῶν. Πρόκειται γιά βιβλία μικροῦ σχήματος μέ σαφῶς χρηστικό χαρακτήρα πού συντάσσονται σέ ἀπλοϊκή καί σαφή γλώσσα, σέ πεζό λόγο, καί πιά σπάνια σέ ἔμμετρο. Μολονότι συνήθως ἐπιγράφονται: *Προσκυνητῆριον τῆς ἁγίας πόλεως Ἱερουσαλήμ καί τῶν περιχώρων αὐτῆς, ἔτι δὲ καί τῶν λοιπῶν ἁγίων Τόπων*, περιέχουν συνοπτικές περιγραφές ὄλων τῶν προσκυνημάτων τῆς Παλαιστίνης πού ὄφειλαν νά περιλάβουν στό δρομολογίό τους οἱ πιστοί. Τά Προσκυνητάρια συντέθηκαν κατά τό πλεῖστον ἀνώνυμα, ἢ ἀπό ἐπισκέπτες τῶν ἁγίων τόπων πού θέλησαν νά καταγράψουν τίς ταξιδιωτικές τους ἐντυπώσεις ἢ καί ἀπό συγγραφεῖς πού ποτέ δέν γνώρισαν τούς ἁγίους τόπους, ἀλλά ἀναπαράγουν ἢ δημιουργοῦν συμπλήματα ἄλλων παρεμφερῶν ἔργων.

Ὡς τίς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 17ου αἰώνα παραδίδονται σέ χειρόγραφη μορφή καί συχνά εἶναι εἰκονογραφημένα μέ σχηματικές παραστάσεις ναῶν καί μνημείων τῆς Παλαιστίνης

Τό παλαιότερο, γνωστό ὡς τώρα, ἔντυπο Προσκυνητῆριο γιά τούς ἁγίους τόπους τῆς Παλαιστίνης ἐμφανίζεται στά 1645. Πρόκειται γιά ἔμμετρο περιγραφή σέ κυπριακή διάλεκτο, ὑπό μορφήν ἡμερολογίου, τοῦ προσκυνηματος πού πραγματοποιοῖσε ὁ Κύπριος συγγραφέας Ἀντώνιος Δαρκῆς τό 1590. Ἀπευθύνεται σέ κυπριακό κοινό καί δέν φαίνεται νά ἔγινε εὐρύτερα γνωστό. Τό σημαντικότερο βιβλίό τοῦ εἶδους, μέ μεγάλη διάδοση στόν 17ο αἰώνα, εἶναι ἐκεῖνο πού συνέταξε ὁ Κρήτης λόγιος Ἀρσένιος Καλλοῦδης καί τυπώθηκε στή Βενετία τό 1661. Ὡς τό 1690 θά τυπωθεῖ ἄλλες 3 φορές (1679, 1683, 1690) σέ μεγάλο ἀριθμό ἀντύπων σέ κάθε ἔκδοσι. Ὁ συγγραφέας του, ὅπως ὁ ἴδιος δηλώνει στόν πρόλογο τῆς πρώτης ἔκδοσης, δέν ἐπισκέφθηκε ποτέ τούς ἁγίους τόπους. Ἀλλά «καθῶς εἰς διαφόρους ἱστορίας ἐδιάβασα, καί ἀπό πολλὰ βιβλία ἑλληνικά, ῥωμαϊκά, λατινικά καί ἰταλικά ἐσυνάθροισα, καί ἀκόμη κατ’ ἐρώτησιν

ἀπὸ διαφόρους προσκυνητάδες ἔμαθα, ἐτελείωσα τὸ Προσκυνητάριον». Στὸν 18ο αἰώνα θά γνωρίζουν μεγάλη διάδοση τὰ Προσκυνητάρια τοῦ Σεραφεῖμ Πισσιδίου καί τοῦ *καμαράση* τοῦ Ἁγίου Τάφου Χρυσάνθου τοῦ ἐκ Προύσσης. Ὡς τὰ 1800 ἔχουν ἐπισημανθεῖ 26 ἐκδόσεις ἐντύπων Προσκυνητάρων καί περιγραφῶν τῆς Ἁγίας Γῆς.

Στά οἰκονομικά κατάστιχα τοῦ πατριαρχείου περιγράφονται μέ λεπτομέρεια οἱ προσφορές τῶν πιστῶν σέ χρῆμα καί σέ εἶδος. Οἱ τυπικές ἐγγραφές πού ἀφοροῦν τὸ σύνολο τῶν προσκυνητῶν καί ἐκπροσωποῦν τίς “ἀνελαστικές δαπάνες” τοῦ προσκυνήματος, ἐκτός ἀπὸ τὸ *φιλότιμον*, ἀναφέρονται στό συμβολικό *πλούσιμον ποδαρίων*, σέ *κπρία*, καί *δίσκον* καθὼς καί σπὴν ἐγγραφή τῶν ὀνομάτων τῶν πιστῶν καί, προαιρετικά μελῶν τῆς οἰκογενείας τους εἰς, *παρρησίαν* ἢ εἰς *πρόθεσιν* ἢ εἰς *σαραντάρια*, δηλαδή σέ εἰδικά κατάστιχα πρὸς μνημόνευση σπὴ διάρκεια ἐκκλησιαστικῶν ἀκολουθιῶν. Ἀπὸ ἐκεῖ καί πέρα οἱ προσφορές τόσο στό πατριαρχεῖο ὅσο καί στά ἐπὶ μέρους προσκυνήματα παρουσιάζουν ἐξαιρετική ποικιλία καί σχετίζονται μέ τίς προσωπικές ἱερές δεσμεύσεις (τάματα), τίς οἰκονομικές δυνατότητες ἢ τὸ κοινωνικό status τοῦ προσκυνητῆ.

Ἐνδεικτικὸ εἶναι τὸ παράδειγμα τῶν ἐντυπωσιακῶν χρηματικῶν δωρεῶν πού κατέβαλαν ὁ ἀρχιεπίσκοπος Ἰπεκίου Μάξιμος καί πέντε ἀκόμη ἀνώτατοι κληρικοί καί λαϊκοὶ πού τὸν συνόδευαν, κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ προσκυνήματος πού πραγματοποίησαν στὰ 1664:

αχξδ [1664] + Ἦλθεν ὁ μακαριώτατος ὁ ἅγιος Ἰπεκίου ἀρχιεπίσκοπος κύριος κὺρ Μάξιμος εἰς τὴν ἁγίαν πόλιν Ἱερουσαλήμ, εἰς τὸν ἅγιον καὶ ζωοδόχον Τάφον τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ ἔδωσεν ἐλεημοσύνην φλωρία ἑξακόσια χρυσᾶ. + Ἔτι δὲ ἦλθεν μετ’ αὐτοῦ καὶ ὁ πανιερώτατος μητροπολίτης κύριος κὺρ Φίλιππος ἀπὸ τὴν Μπάτζικα καὶ ἔδωσεν ἐλεημοσύνην γρόσια τριακόσια.

+ Μετ’ αὐτοῦ ἦλθεν καὶ ὁ πανιερώτατος μητροπολίτης κύριος Κύριλλος ὁ Μπουντουμίου καὶ ἔδωσεν ἐλεημοσύνην γρόσια ἑκατό. + Ἦλθεν καὶ ὁ πνευματικὸς ὁ παπὰ κὺρ Συμεὼν μετ’ αὐτοῦ, ἀπὸ τὸ μοναστήριον τοῦ Ἁγίου Προκοπίου καὶ ἔδωσεν ἐλεημοσύνην γρόσια διακόσια. + Μετ’ αὐτοῦ ἦλθεν ὁ πρεσβύτερος Μήλιας ἱερεὺς καὶ ἔδωσεν ἐλεημοσύνην γρόσια πενήντα. + Μετ’ αὐτοῦ ἦλθεν καὶ ὁ κατζῆ Ράντος...καὶ ἔδωσεν γρόσια ἑκατό.

Οἱ προσφορές τῶν ἀνώνυμων κατζήδων, στὰ ἴδια περίπου χρόνια τοῦ ταξιδιοῦ τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἰπεκίου, εἶναι αἰσθητὰ μικρότερες καί καταχωρίζονται μέ συνοπτικὸ τρόπο: *+ Ἐλάβαμεν ἀπὸ δύο κατζήδες γρόσια 90 καὶ φιλότιμον γρόσια 2’ + Ἀπὸ τέσσαρες κατζήδες προθέσεις, φιλότιμα ἀσλάνια 102.*

Εἴμαστε ἀκόμη πολὺ μακριὰ ἀπὸ τὸ νὰ γνωρίζουμε τὸ *minimum* τοῦ συνολικοῦ κόστους μιᾶς ἱερᾶ ἀποδημίας (ἔξοδα ταξιδιοῦ καί διαμονῆς, φόροι καί τέλη, “ὕποχρεωτικές” καί προαιρετικές προσφορές). Οὔτε ἀκόμη ἔχει μελετηθεῖ συστηματικά ἡ κοινωνικὴ καί οἰκονομικὴ διαστρωμάτωση τῶν προσκυνητῶν στὰ μεταβυζαντινὰ χρόνια. Ἡ ἐξαιρετικὴ ποικιλία πού παρουσιάζουν οἱ ἐγγραφές στὰ οἰκονομικά κατάστιχα δέν βοηθᾶ πρὸς τὸ παρὸν νὰ ἀπαντηθεῖ μέ ἀσφάλεια τὸ ἐρώτημα, ἂν τὸ κατζηλίκι ἦταν ὑπόθεση τῶν πλουσίων μελῶν τῆς ὀρθόδοξης κοινότητας τῆς τουρκοκρατούμενης Ἀνατολῆς. Εἶναι σαφές ὅμως ἡ αἴσθησις ὅτι ἡ ἱερά ἀποδημία γιὰ μεγάλο ἀριθμὸ προσκυνητῶν ἦταν ὑπόθεση προγραμματισμοῦ ὀλόκληρου βίου.

Συμπερασματικά δέον νὰ ὑπογραμμισθεῖ ὅτι ἡ ἱερά ἀποδημία στοὺς ἁγίους τόπους τῆς Παλαιστίνης στὰ χρόνια τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας δέν εἶναι ἓνα θρησκευτικὸ φαινόμενο πού ἀναπτύσσεται αὐτόνομα. Πέρα καί πάνω ἀπὸ τὰ ἀναμφισβήτητα μεταφυσικὰ κίνητρα, ἐντάσσεται σέ ἓνα πλέγμα ἀλληλοεξαρτώμενων ὀργανικῶν δράσεων (ζητεία, μετόχια) πού, γιὰ λόγους ἐπιβίωσης ἢ Ἀνατολική

ἐκκλησία καί ειδικότερα τό πατριαρχεῖο Ἱεροσολύμων ἀναπτύσσει καί ὑποκινεῖ προκειμένου νά διατηρήσει τήν κατοχή στά κατεξοχὴν πνευματικά σύμβολα τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου.

Γιά τίς τοπικές κοινωνίες ἡ ἱεραποδημία δέν εἶναι μία ἐκδήλωση ἀτομικῆς εὐσέβειας. Ἀποτελεῖ μιά κατεξοχὴν συλλογική πράξη πού βιώνεται ἀπό τό σύνολο τῆς κοινότητας ἐφόσον κοινή εἶναι ἡ πεποίθηση ὅτι ἡ εὐλογία θά ἐξακτινωθεῖ καί σ' αὐτήν. Ἔτσι ἡ ἀναχώρηση τῶν ὑποψήφιων χατζήδων προσλαμβάνει τελετουργικό χαρακτῆρα: γίνονται εἰδικές ἐκκλησιαστικές ακολουθίες στόν ναό, ἀκολουθοῦν φαγοπότια, μοιράζονται ἐλεημοσύνες στους πτωχοὺς καί ἀνταλλάσσεται συγχώρεση μέ τούς ἐχθρούς. Τό ταξίδι εἶναι μακρυνό, ἐπικίνδυνο καί πιθανόν ἀνεπίστροφο (θεωρεῖται μεγάλη εὐλογία νά πεθάνει κανεὶς στους Ἁγίους Τόπους). Πιο πανηγυρική εἶναι ἡ ἐπιστροφή. Ὁ προσκυνητής γίνεται δεκτός μέ ἐνθουσιασμό καί σεβασμό, μιά καί εἶναι ὁ φορέας τῆς χάριτος καί τῆς εὐλογίας τῶν ἁγίων τόπων. Ὁ χατζῆς εἶναι πλέον ὁ σεβαστός, ὁ φωτισμένος, αὐτός πού θά διαχύσει τή γνώση καί τήν εὐλάβεια γιά τήν ἁγία Γῆ, ἀλλά καί αὐτός πού ἔχει αὐξημένες ἠθικές ὑποχρεώσεις ἀπέναντι στήν κοινότητα. Τό προσκύνημα θά γίνῃ ἀφορμή πολλές φορές νά ἀναδειχθεῖ σέ τοπικό κοινωνικό καί οικονομικό παράγοντα. Μέ τό κύρος πού τόν συνοδεύει καί ἔχοντας ἀποκτίσει ἐπαφές καί γνωριμίες ἀλλά καί τήν ἐμπιστοσύνη τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἡγεσίας τῶν Ἱεροσολύμων, γίνεται ὁ τοπικός ἐκπρόσωπος τοῦ Ἁγίου Τάφου στόν οἰκισμό, ὑπεύθυνος γιά τά οικονομικά συμφέροντα τοῦ πατριαρχείου στόν τόπο του. Δέν εἶναι τυχαῖο ὅτι στίς ἀρχαϊκές πηγές οἱ λαϊκοὶ ἐπίτροποι τοῦ Ἁγίου Τάφου στίς ὀρθόδοξες κοινότητες τῆς Ἀνατολῆς εἶναι σχεδόν κατά κανόνα χατζῆδες. Εἶναι αὐτοὶ οἱ ἴδιοι πού κάποιες φορές, καί δέν εἶναι λίγες, πού θά ἐνοικιάσουν ἢ θά ἀξιοποιήσουν, ὅχι μέ τό ἀζημείωτο, τό μετόχι ἢ τή μικρή ἢ μεγάλη περιουσία τοῦ Ἁγίου Τάφου στήν περιοχή τους.

Τό προσκυνηματικό ταξίδι στήν Παλαιστίνη, εἶναι ἴσως ἡ μοναδική εὐκαιρία γιά τόν χριστιανό τῶν μεταβυζαντινῶν χρόνων τῆς καθ' ἡμᾶς Ἀνατολῆς γιά τήν πραγματοποίηση ἑνός εἴδους μαζικοῦ τουρισμοῦ. Ὡς ταξιδιωτική ἐμπειρία ἀνοίγει στόν προσκυνητή ἕνα παράθυρο στόν κόσμο. Τόν ἀποσπᾷ ἀπό τά στενά πλαίσια τῆς κοινότητας πού ζεῖ ἀπό τή γέννηση ὡς τόν θάνατό του. Τόν φέρνει σέ ἐπαφή μέ ἄλλους τόπους καί μέ ἄλλους ἀνθρώπους. Τοῦ δίνει, ἔστω καί ἐν δυνάμει, τήν δυνατότητα νά γνωρίσει τόν ξένο, τόν διαφορετικό καί νά σκέπτεται ὅτι ἡ ἀνθρωπογεωγραφία τοῦ κόσμου δέν σταματᾷ στά ὅρια τῆς πεπερασμένης του κοινότητας.

ΕΠΙΛΟΓΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

Δοσίθεος Ἱεροσολύμων, *Ἱστορία περὶ τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις πατριαρχευσάντων, διηρημένη ἐν δώδεκα βιβλίοις...*, Ἐν Βουκουρεστίῳ..., 1715.

Σ, Καδᾶς, *Προσκυνητάρια τῶν Ἁγίων Τόπων. Δέκα ἑλληνικά χειρόγραφα 16ου-18ου αἰ.*, Θεσσαλονίκη 1986.

A. Külzer, *Peregrinatio graeca in Terram Sanctam. Studien zu Pilgerführern und Reisebeschreibungen über Syrien, Palästina und Sinai aus byzantinischer und metabyzantinischer Zeit*, Φραγκφούρτη 1994.

Χρυσόστομος Παπαδόπουλος, *Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἱεροσολύμων*, Ἱεροσόλυμα - Ἀλεξάνδρεια 1910 (β' ἔκδοσις ἐπισημειωμένη, Ἀθήνα 1970).

Ἄ. Παπαδόπουλος - Κεραμέως, *Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας*, τόμ. I-V, Πετρούπολη 1888-1897.

Πηνελόπη Στάθη, «Τό ἀνέκδοτο ὁδοιπορικό τοῦ Χρυσάνθου Νοταρᾶ», *Μεσαιωνικά καί Νέα Ἑλληνικά* 1 (1984), σ. 127-280 + πίν. ΜΔ' - ΜΖ'.

Γ. Τόλιας, Ἀθωνική ἱερὴ χαρτογραφία. Οἱ ἀπαρχές, στο Ε. Λιβιεράτος (ἐπιμ.), *Ὅρους Ἄθω γῆς καί θαλάσσης περίμετρον. Χαρτῶν μεταμορφώσεις*, Θεσσαλονίκη 2002, σ. 145-179.

Ἄ. Τσελίκας, Ταξιδιωτικὲς ἐνθυμήσεις ἀπὸ ἱερατικό δίπτυχο τῆς μονῆς Ὁμπλοῦ Πατρῶν, *Ὁ Ἐρανιστής* 10 (1972), σ. 23-27.

Ἄ. Τσελίκας, «Καταγραφή τοῦ ἀρχείου τοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων», *Μορφωτικό Ἴδρυμα Ἐθνικῆς Τραπέζης. Δελτίο τοῦ Ἱστορικοῦ καί Παλαιογραφικοῦ Ἀρχείου* 5 (1992), σ. α-λβ+1-677.